

ERINEVAID EETIKAID MÄRGATA PÜÜDES

Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest. Koostanud Anneli Kõvamees, Piret Viires, toimetanud Anneli Kõvamees. Tallinna Ülikool, eesti keele ja kultuuri instituudi kirjandusteaduse osakond. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2011. 183 lk.

Ajaloo uurimine on loomulikult vajalik, kes võiks selles kahelda. Samamoodi on vajalik ka kirjanduse ajaloo uurimine. Loomingu 2011. aasta aprillinumbris kirjutasin essees „Tuvisitt ja kipsbüst” sellest, et kirjanduse ajaloo uurimise olukord on tänapäeval Eestis üsna kehv. Ülikoolid toodavad mingit seltskonda küll, aga see seltskond on peamiselt teooria baasil rammusaks aretatud ega paista faktides kuigi julgelt orienteeruvat. Nad vestleksid heal meelel ilmselt pigem sellest, mis üldse on fakt

kui selline ja mis üldse on olemine kui selline, kui sellest, kes tegi mis aastal mida ja mis sellele järgnes. Teooria on tuiskliiv, mida tuul toob ja tuul viib, aga faktid on kalju, millele mõistlik isand rajab oma koja. Kui kirjanduse ajalugu korralikult ei tunta, siis ei maksa teoreetiline targutamine, isegi kui seda tehakse suurte – või lihtsalt parajasti moes olevate – mõtlejate tsitaatide paistel, mitte midagi. Kahjuks on korralikke kirjandusloolasi meil praegu napilt, seevastu kui udutajaid on suur hulk.

Täheldasin oma essees ka kirjanduslooliste uurimuste, monograafiate, kogumike nappust. Pean silmas teoseid, kust huviline saab uusi alusteadmisi, uusi fakte, uusi üldistusi. Sellised teadmised, faktid ja üldistused sünnivad tavaliselt siis, kui uurija on päevade,

nädalate kaupa istunud arhiivis või raamatukogus, tuhninud riulites, mappides ja kartoteegisahtlites, elanud ja maganud raamatukuhjade vahel, dektetiivina ajanud taga õigeid inimesi, kellelt õigeid asju küsida. Tõelisel kirjandusloo uurimisel on rohkem kokku puutepunkte arheoloogiaga kui kirjanusteooriaga.

Kogumik „Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest” koondab Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi 3. detsembril 2009 korraldatud konverentsi ettekandeid, mida autorid on laiendanud ja täiendanud. Artikliga astuvad foorumile Tiit Hennoste, Krista Ojasaar, Elle-Mari Talivee, Anne Valmas, Sirje Kiin, Aile Tooming, Maarja Vaino, Aigi Heero, Rein Veidemann ja Anneli Kõvamees. Raamatu juhatab sisse Sirje Oleski ja Piret Viirese eessõna.

Eelmise sajandi neljakümnendad aastad on uurija jaoks eesti kirjanduse ajaloo kõige keerulisem kümnend. Okupatsioon, anneksioon, natsionaliseerimine, küüditamine ja muud repressioonid, sõda, mobiliseerimised, rinde ülevõeremine, kaheks löödud eesti rahvas, rinde tagasivõeremine, massiline siirdumine pagulusse, raudse eesriidega kaheks lahutatud eesti rahvas, siinpool eesriiet stalinistlikel alustel põhineva ühiskonna loomine, kollektiviseerimine, veel üks küüditamine, teisel pool eesriiet olulusvõitlus võõras ühiskonnas, eestluse alalhoidmise püüded. Kui rääkida kirjandusest, siis jäävad sellesse kümnendisse kaasaminejad ja eemaltvaatajad, Nõukogude tagala kunstiansamblid, uue Kirjanike Liidu loomine, sotsialistliku realismi võidukäik, suure osa kirjanike siirdumine pagulusse, teise osa kirjanike hukkimine repressioonide tagajärjel. Ja kümnendi lõpus läks alles päris madin lahti: 1949. ja 1950. aasta kultuuri puhastus ning samal ajal uhkustav 1950. aasta kirjandusdekaad Moskvas.

Ainuüksi sissejuhatuse andmine ja tausta avamine nõuaks eraldi köidet.

1940. ja 1950. aastad on need kaks kümnendit, mille kohta on veel õigupoolest tänapäevalgi, 20 aastat pärast nõukogude süsteemi kokkuvarisemist raske leida sisukasasiseid ülevaateid ja käsitlusi, olgu siis üldises plaanis või mõne autori kohta. Kui soovin lugeda korralikku biobibliograafilist analüüsi Johannes Barbarusest, Jaan Kärnerist, Mart Rauast, August Allest, Johannes Semperist, August Jakobsonist, Ralf Parvest, Minni Nurmest, Aira Kaalust, Paul Rummast, Eduard Männikust, Osvald Toomingast, Hans Leberechtist, Rudolf Sirgest, Felix Kottast, Erni Hiirest, siis pean ikka välja otsima 1987. aastal ilmunud „Eesti kirjanduse ajaloo” köite V-1, s.o Endel Sõgla kirjandusloo. Sest hilisemaid käsitlusi peaaegu ei leidu, vähemalt mitte selliseid, mida saaks professionaalselt kasutada. Jää on murdumas mõne üksiku autori osas, näiteks Juhan Smuuli on käsile võtnud Kadri Tüür, Aadu Hindi Toomas Haug ja Debora Vaarandi Maie Kalda. Vaapo Vahter kuulukse töötavat Hans Leberechti kallal. Aga need on üksikud näited. Miks on 1940. ja 1950. aastate kohta häid käsitlusi nii vähe?

Nagu eespool juttu, on 1940. aastad täis olulisi sündmusi. Enne kui nende vahelt kirjanduse endani välja jõutakse, on aur juba sellele läinud, et anda otse või kaudne hinnang kommunismile, Nõukogude Liidule, 1940. aastal toimunud, hävituspataljonidele, fašismile, SS-ile, metsavendadele, kolhoosidele, märtsipleenumile... Juba eos tikub vaadeldavale ainesele peale mingi lihtsusstav tempel. Kuidas sa ikka uurid Leberechti kainelt-objektiivselt, kui juba ette tead, et ta oli tegelikult „vastik kommu”? Sama asja teine külg: kogu sellest kümnendist on üldteada mõned kõige kurikuulsamad seigad, mille ümber siis pidevalt tolmu keerutataksegi: nt Barbaruse enesetapp, Leberechti

romaan/jutustus „Valgus Koordis”, Smuuli „Poeem Stalinile” ja 1950. aasta märtsipleenum. Selle tolmupilve tagant on raske näha, et tegelikult olid ka tolle kümnendi kirjanikud nagu kirjanikud ikka, nad püüdsid kõige kiuste jalule jääda, ennast oma tegevusalal realiseerida, kirjutasid hirmust ja suunistest hoolimata.

See kümnend nõuab lähenemisel tohutult empaatiat, kui eesmärgiks pole propagandistlik või kõmumeedialik kiir-lahendus, vaid professionaalne teadustekst. Seejärel peaks uurija jõudma äratundmisele, et ta ei saagi mitte kunagi kindlalt öelda, kuidas tema oleks mingis olukorras selle või tolle isiku asemel käitunud. Ja kuna ta ei saa seda öelda, ei tohi ta kedagi ka tagantjärele, ohutult distantsilt, hukka mõista. Nagu ütleb selles kogumikus Tiit Hennoste, ei ole olemas ainult ühte eetikat, mille vastu eksijat võiks automaatselt patuseks pidada. Heiti Talvikul, Friedebert Tuglase, Oskar Lutsul, Johannes Semperil, Juhan Smuulil, Endel Sõglal ja Max Laossonil oli igati oma eetika, jah, isegi kahel viimasel!

Aga nüüd kogumiku enda juurde. Kuidas suhestub see eespool öelduga? Kui palju on siin teadust ja kui palju udu? Kuidas on siin 1940. aastate kirjandusele lähenetud? Alustame autoritest ja üldisest ilmest.

Paljudel teemadel on vaid põgus, tinglik või otsitud kokkupuude 1940. aastatega. Maarja Vaino, praegu peamisi Tammsaare-uurijaid, uurib ka siin Tammsaaret. Underi-uurija Sirje Kiin on teema alla mahutanud Marie Underi. Aile Tooming peab arvet, kui palju luuletusi kirjutas Uku Masing trohheuses ja kui palju jambis. Loomulikult saab kõiki neid kirjanikke käsitleda neljakümnendate kontekstis, isegi 1940. aastal surnud Tammsaaret, kuid... kas tõesti ei paku näiteks Jakobson või Kärner või isegi Smuul kellelegi huvi? Tammsaaret, Underit, Masingut on

uuritud küll ja rohkem, muude kümnendite raames, see kümnend siin peaks olema võimalus just neile, kes seni on kuhugi hämarasse nõukogude aja algusaastatesse unustatud.

Krista Ojasaar, Eesti Kirjanduse Seltsi aktivist, kirjutab Eesti Kirjanduse Seltsist. Anne Valmas, bibliograaf ja raamatukogundustegelane, kirjutab raamatute kirjastamisest. Elle-Mari Tali-vee kirjutab kirjastuse Ilukirjandus ja Kunst tegevusest. Kolm artiklit järjest kirjastuste natsionaliseerimisest ei ole ka just see, mida hing niisuguse pealkirjaga kogumikust ihaldaks. Need kolm artiklit – nagu ka Vaino ja Toominga omad – ei ole sihitud 1940. aastate kirjanduse südamiku ligilähedalegi, ehkki on muidugi, taas, kontekstis vaadeldavad. Kuhu jääb püüe haarata olulist, eredat, mastaapset? Kus on tolle aja kesksed kirjanikud, nende loomine, küsimusi ja hämmeldust tekitav, nende elud, täis traagikat ja heitlusi või auhannust ja kuulsusejanu?

Hästi, jõuame ka nende kirjanike juurde: Aigi Heero on huvi tundnud Felix Kotta vastu ja Rein Veidemann Hans Leberechti vastu. Paraku on Heero artikkel kogumiku kõige rohkem udu täis tekst, kus Kottat on muude tarkade kõrval kõige vähem. Veidemanni käsitlemise algusosa on pinnapealne ja refereeriv, esmakursuslasele ilmselt huvitav, muidu varem teadaoleva ülekordamine, lõpuotsa ilmuvad aga huvitavad tähelepanekud. Anneli Kõvamees otsib tolle aja proosaraamatutest vene-lase kuju ja Tiit Hennoste kirjutab Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu loomisest. Hennoste artikkel ongi selles kogumikus ainus kirjatöö, mis on nii temaatika poolest täpselt kümnendi südamikku kui ka täies mahus vaieldamatult professionaalne.

Eelkõige tegeleb Hennoste ka selles kirjutises oma erilise armastusega, milleks on rühmitused, voolud ja manifestid, nüüd on ta lihtsalt leidnud selle

armastuse puutekohha 1940. aastate kirjandusega. Ta kirjutab sellest, kuidas loodi Eesti Nõukogude Kirjanike Liit sõja ajal Nõukogude tagalas, ja artikli olulisim väide on ehk see, et Moskvas 1943. aasta oktoobris rajatud EN Kirjanike Liit ei olnud mitte liit kui kutseorganisatsioon, vaid rühmitus, mis koondus ühe idee järgi, milleks oli võitlus fašismi vastu sõnarelvaga. Liiduks kui kutseorganisatsiooniks muutus EN Kirjanike Liit alles 1944. aastal Eesti NSV-s. Huvitavalt kirjutab Hennoste manifesti ja programmi mõistetest laiemalt, eritledes, mis on neil erinevat ja mida ühist. Väga huvipakkuv on Hennoste analüüs motiividest, mis ajendasid osa literaate sovetiseerimisega kaasa minema. Püüdus ei ole suunatud mitte mugavat ja kiiret hukkamõistu võimaldavate mudelite otsimisele, vaid on rõhutatud, et „ikka jääb alles tundmatu faktor X”. Oluline on täpsustus, et 1949. aastal käivitunud Max Laossoni, Oskar Urgarti ja Aira Kaalu puhastusaktiooni algatas tegelikult juba 1946. aastal Nigol Andresen, tuginedes Ždanovi kuulsale kõnele. Andresen asus esimesena kaevama auku, millesse ta hiljem esimesena sisse prantsatas. Möödamannes redigeerib Hennoste „Eesti kirjanike leksikonis” Aadu Hindi ja Arnold Tuliku EN Kirjanike Liitu astumise aastat. Artikli taga on kõva töö allikmaterjalidega. Lisana on ära toodud „Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu põhikiri” 1943. aastast, mis on Hennoste sõnul selle dokumendi esimene täismahus publikatsioon.

Krista Ojasaar kirjutab Eesti Kirjanduse Seltsi 1939.–1944. aasta majanduslikust ja organisatsioonilisest käekäigust, kajastades esiplaanil seltsi tegevust kirjastusena ja ajakirja Eesti Kirjandus väljaandjana. Artikkel on informatiivne ja asjalik, autor on teinud Kirjandusmuuseumis suurt tööd. Teiselt poolt on raskuskese kirjastamisel ja rahahädadel, mitte kirjandusel

enesel, samuti on toon veidi kuiv-hall, võinuks otsida rohkem värve ja kontraste, eriti kui tekstis leidub tabeleid ja nimesid, nagu Bourdieu. Herman Everistki on veel materjali leida, võetagu abiks kas või Keele ja Kirjanduse registrid, Erika Auliku mälestustest ja Elo Tuglase päevaraamatust rääkimata. Inimese mõõde ei võta ajalooliselt uurimusele kunagi punkte maha, küll aga aitab kaasa selle sisu mõistmisele.

Elle-Mari Talivee artikkel süveneb riikliku kirjastuse Ilukirjandus ja Kunst 1940.–1941. aasta tootmisplaani, seejuures eriti detailselt Kersti Merilaasi luulekogu toimetamise protseduuri. Alguses domineerib asutuste nimede, raamatute pealkirjade ja trükiarvude müriaad, mistõttu ütleks siingi, et asjalik, aga kuiv. Kuni tuleb sedastus, mis paneb lugejat ennast näpistama, et veenduda, ega ta mitte und ei näe. Nimelt kirjutab Talivee, viidates Kaljo-Olev Veskimäe teosele „Nõukogude unelaadne elu”, et 1950. aastate algul „algupärast uudiskirjandust ei ilmu nudki, 1950. aastal ei lisandunud isegi ühtki kordustrukki” (lk 62). Oma teoses ütleb Veskimägi, et „1950. aasta ei too ühtki uut nime ega ühtki kordustrukki”.¹ Pole selge, millele tugineb Talivee oma väite esimeses pooles, igatahes ta eksib. 1950. aastal ilmus algupärast eesti ilukirjandust pikk rida, sh Ralf Parvelt, Aira Kaalult, Felix Kottalt, Eduard Männikult ja August Jakobsonilt. 1951. aastal ilmunust on kõige olulisem Hindi „Tuulise ranna” esimene köide, lisaks mainiks Egon Ranneti ja Ilmar Sikemäe teoseid. 1952. aastal ilmus algupärandeid tõesti vähe, aga siiski ilmus, nt Paul Rummolt, Debora Vaarandilt, Vladimir Beekmanilt. Mis puutub Talivee väite teise poolde, siis eksivad niihästi tsiteerija kui ka tsitee-

¹ K.-O. Veskimägi, Nõukogude unelaadne elu: tsensuur Eesti NSV-s ja tema premeled. Tallinn: K.-O. Veskimägi, 1996, lk 46.

ritav. 1950. aastal avaldati kordustrükkidena Juhan Madariku „Riigikukutajad” ja Juhan Sütiste „Kalamehed”, aga võib-olla midagi veel. Lisaks tuleb mainida, et Moskvas toimunud kirjandusdekaadi tõttu pöörati 1950. aastal raamatute ilmumisele lausa eraldi tähelepanu, Moskvas korraldati koguni eesti nõukogude raamatu ja raamatugraafika näitus, ilmus suur hulk tõlkeid vene keelde. Sissejuhatavast osast üle saanud, omandab artikkel pisut elusama stiili, peatudes konkreetsete kirjanike ja tõlkijate juures. Näiteks tuleb jutuks Underi rahanuimine Lermontovi tõlgete eest. Artikli kaalukam osa ongi ülevaade autotsensuuri õpetamisest kirjanikele ja tõlkijatele ning Merilaasi luulekogu toimetamisest.

Anne Valmase artiklis tuleb põhjalikult juttu raamatute kirjastamisest Eesti NSV-s ja teisel pool raudset eesriiet. Suure osa tekstimassi moodustavad nimede, ilmumisaastate, pealkirjade rodud, teksti on paigutatud tabel. Valmas eritleb ilmunut kuues alajaotuses: 1) ilukirjandus, 2) memuaristika, 3) õppekirjandus, 4) teaduslik ja populaarteaduslik kirjandus, 5) teatmekirjandus, 6) poliitiline kirjandus. Käsitlus on kuiv ja monotoonne, kõigest on näha, et kirjutab raamatukoguga seotud isik. Küsitavusi on mitu. Valmas ütleb, et „kommunistlike vaadetega kaasmaalaste” mälestusraamatuid ilmus nõukogude perioodil „üpris kasinalt”, nimetades Arnold Veimeri ja Hans Kruusi mälestusi. Minu meelest ei ole õige öelda „üpris kasinalt”. Heites pilgu riulile, näen vastu vaatamas Harald Habermanni (1988), Anton Vaarandi (1975) ja Johannes Semperi mälestusi (I kd 1969). Ja muide, palju ilmus mälestustekogumikke, nagu näiteks „Saabus päev” (1960), „Eilsest tänasesse” (1965), „Kui kõik alles tarkas” (1973), milles erinevad inimesed, sh kõrged nomenklatuuritegelased, meenutavad pikalt ja isiklikult 1940.

aastat, sõjasündmuse või muid hetki revolutsioonilisest, parteilisest või nõukogulikust minevikust. Või siis ühele isikule, nt Rudolf Sirgele, Johannes Semperile, pühendatud mälestustekogumikke. Mälestusi ilmus ka ajakirjanduses. Nii et ütleksin „üpris kasinalt” asemel pigem „üsnagi palju”.

Sirje Kiin kirjutab Marie Underi 1940. aastate elust. Tegu on tihendatud väljavõttega raamatust „Marie Under”, mis ilmus 2009. aastal kirjastuses Tänapäev. Arvustasin seda 2010. aasta jaanuaris Eesti Päevalehes ja heidan nii tolele raamatule kui ka siinsele adaptatsioonile ette üht väga olulist puudust: see on Artur Adsoni päevikute referaat. Kiin tsiteerib ja refereerib Adsoni päevikuid, kõike sinna kirjutatud sinisilmselt faktiks pidades ja kahtluseta aluseks võttes. Muid allikaid, mida ju Underi kohta on rohkesti, ta ei suvatse eriti märgata, rääkimata sellest, et lubaks neil Adsoniga vaidlusse astuda. Nii ongi tulemuseks harraspüha ikoonilik ja vastuoludeta kuju, nagu Adson tahtiski Underil põlistuda lasta. Isegi hinnangud on pärit Adsonilt või teiselt Underi kliiniliselt ülistajalt Ants Oraselt. Nii ei tohiks kirjanduslugu uurida, vähemalt mitte seminari-tööst kõrgemal tasemel.

Poliitiline lugemine on Kiinil täiesti ebaõnnestunud. See peaks olema palju mahukam ja mitmekesisem kui kirvetöölik vastandus paha nõukogude kriitika vs. õiglane-hea pagulaskriitika. See on nagu valimispropaganda, kus musta ja valge värvipotiga on kogu maailm paika pandud. Kiin harrastab ka maotuid loosungeid, nimetades näiteks Underi isamaaluulet pagulaste vabaduslipuks, mis jäi lehvima ligi pooleks sajandiks. Nõukogude kriitikast on Kiinil peamiselt hambus Juhan Smuuli luuletus „Lahtine kiri Marie Underile”, milles Kiin näeb eesti kirjandusloo ja Smuuli eluloo üht kõige piinlikumat episoodi, aga ka sisulist problemaati-

kat. Nimelt viitab see luuletus nii sisus kui ka vormis Underi kuulsatele luuletustele „Jõulutervitus 1941” ja „Sõduri ema”, astudes nendega vaidlusse. Smuuli luuletus on kirjutatud kui korpusemeeste vastus Underile, kes muretseb nende käekäigu pärast. Kiin leiab, et Smuulil polnud ajaloolist ega moraalset õigust näha kütidatutes korpusemehi. Minu meelest on Smuuli luuletus igati hea, samal ajal pole Underil kuskil kirjas, et äraviidute hulgas ei tohiks näha ka Nõukogude Liitu mobiliseeritud tulevase korpusemehi. Üldse polemiseerib Smuul rohkem sõjateemalise „Sõduri emaga” kui üldhumanistliku „Jõulutervitusega”. Smuuli luuletus oli mõeldud poemi „Mina – kommunistlik noor” teise osa sissejuhatuseks, nimetatud poem aga ongi jutustus Eesti Laskurkorpusest. Smuul võttis Underilt oma poemi sisuga sobivad motiivid ja rajas nendele vastuse. Kas pidada seda vastust piinlikuks või mitte, sõltubki sellest, kas uurija suudab näha üle ühe eetika korruga. Underi ja Adsoni puhul on Kiin oma raamatus küll suutnud näha 1920. aastate algul nende vaimustumist kommunismist ja Nõukogude Liidust (lk 274–278) ega ole seda täielikult hukka mõistnud. Miks mõistab Kiin kommunismist ja Nõukogude Liidust vaimustumist siis hukka noore Smuuli puhul?

Kui Sirje Kiini artikkel on teema poolest vajalik, siis Aile Toominga ja Aigi Heero artiklid panevad küsima, mispärast oli üldse tarvis selline teema ette võtta. Tooming uurib Uku Masingu 1940. aastate luule värsimõõtu ja teemasid, Heero otsib Felix Kotta poeemist „Kindlal sammul” (1950) teoreetikut näpunäidetele tuginedes agitatsioonikirjanduse tunnuseid. Mõlemad on teinud kõva tööd, kulutanud palju aega, aga kummagi töö tulemustega ei ole eriti midagi peale hakata, need on väheütlevad, marginaalsed ja väljaspool väga kitsast konteksti kasutatud.

Eriti hoogsalt on liivast vihtunud köit keerutada Tooming, kes on endale püstitanud eesmärgi välja selgitada, kui palju Masing tollal eri värsimõõdus värssse kirjutas. Ta on läbi uurinud 6355 värssi, millest 2218 on vabavärss, 906 silbilis-rõhuline trohheus, 75 silbilis-rõhuline logaööd jne. Siis uurib ta Masingu luulet temaatiliselt, leides kolm suurt teemat, millest kolmas on kahe esimese kombinatsioon. Kõrgpunkti leiab matemaatika tabelis „Teemad ja värsimõõdud Masingu 1940. aastate luules: protsent vastavale teemale pühendatud luuletustest valitud värsimõõdude piires” (lk 120). Kokkuvõtteks ei ole Toomingal aga muud öelda, kui et Masingu olulisemad sõnastused on enamasti vabavärssis kuni 1940. aastate lõpuni, mil saab valitsevaks meetriline luule üheskoos pettumusmeeleoludega.

Aigi Heero puhul alustan sellest, et üritan veidi Felix Kottat rehabiliteerida. Stalinismi kõrgeriodel oli tegu muidugi üsnagi valgustamata vaimuga, kuid hiljem kujunes temast täitsa asjalik luuletaja. Hoian praegu näiteks käes tema luulekogusid „Näojooned” (1958) ja „Päikesepaiste” (1960). Nende paremik on väärt seda, et Kotta nimi ei jääks kirjandusloos kõlama halvemal juhul kurioosumina või paremal juhul pelgalt Majakovski tõlkijana ja lasteluuletajana. Tal on vaieldamatult häid apoliitilisi luuletusi (nt „Vahtra surm”, „Naisele”, „Kahekõne”, „Naisekäed”) ja silmapaistval hulgal korralikke, suure üldistusjõuga valme. Mul on isegi kahju, et Heero võttis just tema poeemi aluseks propagandavõtete näitamisel. Fakt on muidugi fakt, aga kui seejuures arvesse võtta, et Kotta muidu kirjandusuurijate pilgu alla ei satu, nihkuvad jõujooned ebaõiglaselt paigast.

Kottast ja stalinistlikust luulest võiks olla põnev lugeda, kui artikkel poleks nii tihedalt täis topitud teoreetilist kirbusitta. Ja üldse, mis siin uurida,

artikli lõpptõdemus on teada juba luge-
ma hakates: stalinismi tingimustes kir-
jutatud ilukirjandusteose retoorika on
mustvalge, meie oleme head, nemad on
pahad, meil on kõik hästi, neil on kõik
halvasti. Selliseks pärani uksest sisse-
murdmiseks on aga Heero end relvasta-
nud nimedega, nagu Dieckmann, van
Dijk, Good, Blinov...

Maarja Vaino artikkel „A. H. Tammsaare muutmine nõukogude kirjanikuks” on seevastu kirjatöö, mida kolleegil tasub kindlasti meelde jätta. See on sisukas, hästi kirjutatud ja pakub rohkelt uut infot. Hoolimata sellest, et seos 1940. aastatega ei ole Tammsaare isiku kaudu otsene, puudutab käsitus siiski tollast eesti kirjandust, õigemini kirjanduskriitikat. Vainot huvitab, kuidas toimus Tammsaare loomingu omaksvõtt nõukogude eesti kirjanduse poolt. Selgub, et see nõudis kavalat keerutamist, maskeerimist sotsialistliku realismi sulgedega ja isegi kaitset Leninilt, sest näiteks „Tõe ja õiguse” kolmas köide ja üht-teist veel ei haakunud kuidagi ametliku ideoloogiaga. Küllalt kaua valitseski nõukogude eesti kriitike hulgas peataolek, kuidas Tammsaaret serveerida ja avaldada, mistõttu teda eriti ka ei serveeritud ega avaldatud, peale mõne üksiku hoolega valitud kordustruki. Isegi Soomes oli „Tõde ja õigus” alates 1944. aastast keelatud kirjanduse nimekirjas kui NSVL-iga suhteid kahjustada võiv teos (lk 129–130). Alles 1948. aastal, mil Nigol Andresen, Oskar Urgart, Ralf Parve jt leidsid klassikule vajaliku ideoloogilise raamistuse, hakkas Tammsaare sotsialistliku kaanoniga paremini kokku sobima. Pikalt tehakse juttu Heinrich Tobiasest, kes oli peamine Tammsaare-uurija kõige rähgemal ajal. Kokkuvõtteks ütleb autor, et Andresen, Tobias jt suutsid, vaatamata oma parteilisele retoorikale, tuua Tammsaare tagasi kirjandusavallikkuse ette ja teha võimalikuks kordustrukide ilmumise.

Rein Veidemann on artikli aineseks võtnud Hans Leberechti romaani „Valgus Koordis”, esitledes juba pealkirjas vaadeldavat nähtust kurioosumina. Teenekas teadlane kirjutab lobedalt, saades algimpulsi Leberechti ja Sofi Oksaneni kõrvutamisest, mille autoriks on Mati Hint ja mida on rahvusvahelises plaanis edasi arendanud Veidemann ise. Kõrvutamine on minu meelest tabav ja vaimukas, ehkki tegelikult on asjaolu, et Oksanen on eesti rahva kannatustest keetnud maailma jaoks valmis klišeelise ja kaheldavate rõhuasetustega solberdise, pigem meie, eestlaste seisukohast kurb ja kahetsusväärne. Artikli esimeses pooles räägib Veidemann Leberechti elust ja loomingu, tehes seda referatiivsel moel. Artikli teine pool on teose analüüs, mis algab selle kogumiku kõige rabavama väitega: „Valgus Koordis” on „nõukogude ideoloogia illustratsioon, (stalinliku, totalitaarse) propaganda akt, millel puudub seos ilukirjandusega” (lk 161). Tohoh! Minu meelest ei saa midagi sellist küll väita. Esiteks, „Valgus Koordis” polnud ju erandlik teos, selliseid teoseid ilmus toona meetrite kaupa, nt Stalini preemia laureaatide sarjas. Kas ükski neist pole siis ilukirjandusega seotud? Hästi, kui pole, kust läheb siis piir? Mis hetkest omandab stalinism teoses sellise mahu, et kaob side ilukirjandusega? Kas Jakobsoni „Võitlus rindejooneta” on ilukirjandus? Aga Smuuli „Kirjad Sõgedate külast”? Hindi „Tuuline rand”? Aga Neruda, Brechti luule? Aga noore Ellen Niidu (Hiobi) leinaluuletus Stalini surma puhul? Äkki peaks suurema osa tole aja kirjanduse jaoks looma uue mõiste „mitteilukirjanduslik ilukirjandus”? Nii et arvan: Veidemann on liigest üleemeelikusest õhku paisanud läbimõtlemata teesi, mis kahjuks võib hakata edaspidi oma akadeemilist elu elama, ja tole ajastu tegelik mõistmine nihkub meist veelgi kaugemale.

Püüan vastukaaluks asetada oma-poolse teesi: „Valgus Koordis” ja teised stalinistlikud ilukirjandusteosed on loetavad muinasjutu võtmes. Need on muinasjutud, kus hundi, rebase ja jänese asemele on pandud inimtegelased reaalsest elust ja tegevus leiaks justkui aset reaalses elus. Kuid kõik teavad, et tegelikult on see väljamõeldis. Nagu Grimmide loome puhul. Ei ole vaja neid asetada ilukirjandusvälisesse vaakumisse, piisab omaette žanrist. Kaaluda võib ka stalinistliku *fantasy* mõistet. Nii oleks Leberechti romaan kõrvutatav nt Tolkieni „Sõrmuste isandaga”. Ja nagu ei pahandata Tolkieni peale, et ta ei rääkinud oma teoses midagi natsidest ega holokaustist, ei saa pahandada Leberechti peale, et ta ei kujutanud inimeste tegelikku viletsust. Need on lood, mis alluvad loo enda seadustele. Mõningaid tähelepanekuid teeb Veidemann veel, need on juba päris huvitavad – heas mõttes.

Kogumiku lõpetab Anneli Kõvamehe uurimus venelase kuvandist eesti proosas 1940. aastate teisel poolel. Vormiliselt on tegu kirjandusloolise artikliga, kuid käsitluse haare jääb kitsaks. Nimelt on Kõvamees ette võtnud ainult viis raamatut: Arved Viirlaiu romaani, August Jakobsoni kogu ja kolm Eduard Männiku kogu. Seda on rõõgatult vähe! Seda enam, et pagulaskirjandust esindab ainult üks Viirlaiu romaan. Sellelt napilt pinnalt ei saa üldistusi teha, oleks tulnud ikka korralik virn kummaltki poolelt läbi lugeda, et tulemus midagi maksaks. Edasi, kui palju on mõtet nii põhjalikult uurida midagi, mis on uuritavate teoste autorite nime-

sid nähes kohe algusest peale klaar? Aga päevavalgele ei tule ühtki üllatust. Ja see on täiesti eelduspärane, sest tõesti, kuidas võiks soomepoiss Viirlaid suhtuda venelastesse? Või kuidas Männik, kes sõdis koos nendega? Või Stalini preemia laureaat Jakobson? Kõvamees ütleb kokkuvõtteks: „pagulasproosas äärmine negatiivsus, Nõukogude Eesti proosas äärmuslik positiivsus” (lk 179). Artikli all on ära märgitud, et see on valminud sihtfinantseeritava teadusteema „Eesti tekst vene kultuuris. Vene tekst eesti kultuuris” raames. Ei tahaks küll otse öelda, et haltuura, aga pole midagi parata, see sõna sügeleb keelele.

Kokkuvõtvalt, omajagu korralikku kirjandusloo uurimist ses kogumikus leidis: Tiit Hennoste, Maarja Vaino. Midagi saab pihta hakata ka Ojasaare, Talivee, Valmase ja Veidemanni töödega. Kiin, Heero ja Kõvamees jäävad joo-ne alla. Ja neile, kes tunnevad mõnu numbritega mängimisest, jääb Tooming. Kogumikus on uusi teadmisi, mille baasilt saab hakata otsima järgmisi teadmisi. Aga kahjuks leidub siin ka teese, mis käibesse minnes ajaksid selle keerulise aja uurimist ainult eksiteele. Oleks vale, kui 1950. aastate algust hakataks pidama mustaks auguks, kus algupärandeid ei ilmunud, või kui Leberechti proosa arvatakse juba lausa ilukirjandusest välja. Rohkem erinevaid eetikaid! Kirjanduslugu ei ole valimispropaganda, kus on ainult üks õige valik.

JAAK URMET